

Received: 17.01.2022
Accepted: 20.02.2022
Published: 31.03.2022

Roczniki Administracji i Prawa
Annals of The Administration and Law
2022, XX, z. 1: s. 61-73
ISSN: 1644-9126
DOI: 10.5604/01.3001.0015.9084
<https://rocznikiadministracjiiprawa.publisherspanel.com>

Adam Lityński*
Nr ORCID: 0000-0003-0899-9130

MIĘDZY 17 REPUBLIKĄ A POLSKĄ LUBELSKĄ. O ŹRÓDŁACH WOJSKOWEGO PRAWA KARNEGO 1943-1945

BETWEEN THE 17TH REPUBLIC AND LUBLIN POLAND. ON THE SOURCES OF MILITARY CRIMINAL LAW 1943-1945

Streszczenie: Przed wybuchem wojny w 1939 r. wojskowe prawo karne było w Polsce bardzo dobrze skodyfikowane. Komuniści „polscy” w ZSRR w 1943 r. chcieli, by Polska stała się republiką Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Stalin w 1943 r. utworzył w ZSRR armię polską, która nie podlegała legalnemu rządowi polskiemu. Była podporządkowana tylko Stalinowi. Dowódcą tej armii Stalin uczynił Zygmunta Berlinga. Komuniści „polscy” w ZSRR odrzucili polskie wojskowe prawo karne. W 1943 r. w armii polskiej w ZSRR Zygmunt Berling stworzył nowe wojskowe prawo karne. Wzory były sowieckie. Pracowali nad tym oficerowie sowieccy. Było to absolutnie nielegalne. Toteż w 1944 r. ponownie przystąpiono do prac kodyfikacyjnych. Prace kodyfikacyjne dały efekt w postaci dwóch kodyfikacji wojskowych z 23 września 1944 r. (kodeks karny materialny oraz ustroj sądów i prokuratury) oraz z 23 czerwca 1945 r. (kodeks wojskowego postępowania karnego). Autor oparł swój artykuł na oryginalnych dokumentach z lat 1943-1944.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, armia polska w ZSRR, kodeksy karne wojskowe

Summary: Before the outbreak of war in 1939, military criminal law was very well codified in Poland. The “Polish” Communists in the USSR in 1943 wanted Poland to become a republic of the Union of Soviet Socialist Republics. Stalin in 1943 created a Polish army in the USSR which was not subject to the legal Polish government. It was subordinate only to Stalin. Sta-

* prof. dr hab.; Wyższa Szkoła Humanitas, Instytut Nauk Prawnych. Źródła finansowania publikacji: Wyższa Szkoła Humanitas; e-mail: adamlityn@interia.pl

lin made Zygmunt Berling commander of this army. The "Polish" Communists in the USSR rejected Polish military criminal law. In 1943, in the Polish army in the USSR, Zygmunt Berling created a new military criminal law. The models were Soviet. Soviet officers worked on it. It was absolutely illegal. Therefore, in 1944, the codification work was restarted. The codification work resulted in two military codifications of 23 September 1944 (substantive criminal code and the system of courts and prosecutor's office) and of 23 June 1945 (the code of military criminal procedure). The author based his article on original documents from 1943-1944.

Keywords: World War II, Polish army in the USSR, military penal codes

Kiedy mocarstwa sojusznice w Jalcie oddawały pod panowanie Stalina narody i kraje Europy Środkowo-Wschodniej, Generalissimus zapewniał aliantów zachodnich o zachowaniu pełnej suwerenności państw przekazywanych do jego strefy wpływów, o przeprowadzeniu wolnych wyborów i ochronie rządów, jakie te narody zechcą ustanowić. W rezultacie zmiany ustrojowe nie miały wyglądać na rewolucję, a to z kolei miało skutkować zachowaniem – dla pozorów – ciągłości prawnej z prawem II Rzeczypospolitej. U progu Polski tzw. Ludowej zachowano więc przedwojenne polskie prawo karne (i nie tylko), z wyjątkiem wszak prawa wojskowego. Wojskowe prawo karne to jedyna sfera, gdzie niezwłocznie nastąpiła pełna derogacja prawa II RP, bardzo dobrze skodyfikowanego w II RP¹. Zupełnie inaczej aniżeli przy tworzeniu Polskich Sił Zbrojnych na Wschodzie pod dowództwem gen. Władysława Andersa, kiedy to w umowie wojskowej z 14 sierpnia 1941 r. ustalono, że polscy żołnierze podlegać będą polskim ustawom i regulaminom². Nie ma powodów, by sądzić, że struktury wojskowej służby sprawiedliwości oraz wojskowe prawo karne zostały przez Stalina i Dywizji Piechoty [1 DP] narzucone³. Trzeba mieć na uwadze, że komuniści „polscy” w ZSRR zmierzali do tego, by Polska stała się sowiecką republiką; ta myśl przyświecała wszak Zygmuntowi Berlingowi, dezterterowi⁴ z armii Andersa, chociaż ten nie miał korzeni komunistycznych.

¹ Bliżej zob.: T. Szczygieł, *Wojskowe postępowanie karne w II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, Katowice 2017; także A. Lityński, *Pół wieku kodyfikacji prawa w Polsce (1919-1969). Wybrane zagadnienia*, Tychy 2001, s. 22 i n.

² *Polsko-radziecka umowa wojskowa w sprawie zorganizowania Armii Polskiej na terytorium ZSRR*, pkt 8, [w:] *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, Londyn 1951, t. 2, cz. 2, s. 220 i n.; W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*, Londyn 1989, s. 62.

³ Zob. bliżej na ten temat: A. Lityński, *Rok 1943 w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR: tworzenie wojskowego prawa sądowego*, [w:] *Historia prawa – historia kultury. Liber Memorialis Vitoldo Maisel dedicatus*, red. E. Borkowska-Bagieńska, H. Olszewski, Prace Wydziału Prawa i Administracji UAM, t. 1, Poznań 1994, s. 409 i n.; tenże, *Początki służby sprawiedliwości w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR (1943 r.)*, [w:] *Dawne prawo i myśl prawnicza. Prace historycznoprawne poświęcone pamięci Wojciecha Marii Bartla i W. Uruszcak*, red. J. Malec, Kraków 1995, s. 237 i n.; tenże, *Ze studiów nad początkami wojskowego prawa karnego PRL*, „Problemy Prawa Karnego”, t. 21, red. K. Marszał, Katowice 1995, s. 9 i n.; tenże, *Pół wieku kodyfikacji prawa...*, s. 33 i n.

⁴ Wojskowy Sąd Polowy skazał 26 lipca 1943 r. zaocznie Zygmunta Berlinga za dezercję na karę śmierci, degradację, wydalenie z wojska, utratę praw publicznych i obywatelskich praw honorowych. Tekst wyroku zob.: R. Andres, *Sprawa Berlinga. Sprawa karna przeciwko byłemu ppłk. Zygmuntowi Berlingowi i towarzyszącym*, „Karta” 2002, nr 35, s. 57-59.

Tworzenie wiosną 1943 r. przez Stalina i komunistów polskich w ZSRR jednostek wojskowych polskich, faktycznie podporządkowanych radzieckiemu naczelnemu wodzowi (Stalinowi), nie mogło nie pociągać za sobą problemów prawnych, w tym prawnomiędzynarodowych⁵, chociaż w ówczesnych warunkach nikt z aktorów tamtych wydarzeń kwestiami prawnymi oczywiście nie wydawał się być zaabsorbowany. Do utworzenia armii polskiej podporządkowanej Związkowi Radzieckiemu przystąpiono po długotrwałym, starannym przygotowaniu zerwania stosunków dyplomatycznych po odkryciu mordu w lesie katyńskim⁶.

W materii wojskowego prawa karnego, jak też struktur wojskowego wymiaru sprawiedliwości, teoretycznie istniały następujące możliwości: pozostanie przy legalnym przedwojennym polskim ustawodawstwie, dokonanie oficjalnej recepcji prawa sowieckiego albo opracowanie specjalnych aktów dla potrzeb dywizji. Ten ostatni wariant nie przesądzał zresztą materialnej recepcji lub odrzucenia prawa polskiego lub sowieckiego. Rozkazy Berlinga nie mogły zastąpić systemu wojskowego prawa karnego. Kiedy (19 czerwca 1943 r.) przewodniczącym „sądu wojennego” 1 DP został polskiego pochodzenia oficer sowiecki ppłk Stefan Piekarski⁷, zaś prokuratorem najpierw też oficer sowiecki, a później Hilary Minc⁸, sytuacja w zakresie obowiązywania i stosowania w praktyce wojskowego prawa karnego tym bardziej się skomplikowała.

Jak wiadomo, czysto formalnie Stalin nadał Związkowi Patriotów Polskich [ZPP] rzekomą zwierzchność nad 1 DP, a potem nad Polskimi Siłami Zbrojnymi w ZSRR. Prezydium Zarządu Głównego Związku Patriotów Polskich poczuło się upoważnione do politycznego zarządzania jednostką wojskową i 7 lipca 1943 r. w Moskwie podjęło uchwałę⁹ mającą podstawowe znaczenie dla pierwszej fazy tworzenia wojskowego prawa karnego materialnego. Okoliczności podjęcia uchwały nie znamy. Nie wiemy, czy inicjatywa wyszła od ludzi ZPP, czy może aż z Kremla lub Łubianki, czego w skrajnie scentralizowanym systemie sowieckim wykluczyć nie można, czy też od sowieckich oficerów przysłanych do służby w polskiej dywizji. Aleksander Tarnowski, sowiecki pułkownik, a później generał (z nadania KRN), w latach 1944-1945 postać numer jeden w polskim sądownictwie

⁵ Zob. nota rządu RP złożona w Foreign Office w sprawie tworzenia dywizji polskiej na terytorium ZSRR, [w:] *Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943-1945. Wybór materiałów źródłowych*, wybór i oprac. C. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, Warszawa 1994, s. 18-19.

⁶ Zob. W. Gomułka, *Pamiętniki*, Warszawa 1994, t. 2, s. 286; por. też: A. Ajnenkiel, *Polityczno-prawne aspekty formowania jednostek wojska polskiego na froncie wschodnim*, [w:] *Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943-1945. W 50 rocznicę bitwy pod Lenino*, red. H. Stańczyk, Warszawa 1994, s. 18; zob. też: A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999, s. 20 i n.

⁷ O postaci zob. K. Szwaagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944-1956*, Kraków – Wrocław 2005, s. 147 i n., s. 399-400; tenże, *Zbrodnie w majestacie prawa 1944-1955*, Warszawa 2000, s. 149-151.

⁸ Z. Berling, *Wspomnienia*, t. 2: *Przeciw 17 Republice*, Warszawa 1991, s. 175; zob. też: S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993, s. 156. Niedokładnie W. Chmielarczyk, *Problemy legislacyjne z zakresu prawa karnego materialnego i procesowego w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR oraz w Wojsku Polskim w latach 1943-1945*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1990, z. 4, s. 364.

⁹ S. Guzy, *Zapomniana uchwała*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1963, numer specjalny, s. 62.

wojskowym¹⁰, pisał ówczasie, że inicjatywa opracowania wojskowego prawa karnego wyszła od służby sprawiedliwości 1 DP. Wspomnianą uchwałę ZPP podpisali: Wanda Wasilewska, Zygmunt Berling, Włodzimierz Sokorski, Stefan Jędrzychowski i Stanisław Skrzyszewski; Berling i Sokorski pisali później wspomnienia, ale o uchwale ZPP nawet nie wspomnieli. Najistotniejsze w uchwale było postanowienie o wprowadzeniu w życie kodeksu wojskowego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Warto zauważyć, że zmiany, uzupełnienia i rozszerzenia treści tegoż kodeksu mogły – zastrzegając dokument – nastąpić „tylko na mocy szczególnej uchwały Prezydium Związku Patriotów Polskich w ZSRR”; rzecz w tym, że wkrótce stało się zupełnie inaczej.

Wprowadzony w życie uchwałą ZPP z 7 lipca 1943 r. kodeks wojskowy [k.w.] PSZ w ZSRR¹¹ (kodeks prawa materialnego), liczył 84 artykuły; przy czym 17 artykułów to część ogólna („przepisy ogólne”), a pozostałe stanowiły część „szczegółową”. Kodeks w żaden sposób nie odnosił się do innych aktów prawa karnego, co jest istotne, między innymi dlatego że sam był wielce niekompletny, pełen luk, zwłaszcza w części ogólnej¹². Art. 1 kodeksu stanowił, iż znajduje zastosowanie do żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych [PSZ] w ZSRR oraz do pracowników najemnych zatrudnionych w PSZ. Powstaje więc pytanie, czy po scaleniu (21 lipca 1944 r.) Armii Polskiej w ZSRR z Armią Ludową w Wojsko Polskie kodeks mógł być nadal stosowany. Pytanie to jednak akademickie.

Kodeks nie zawierał definicji przestępstwa ani materialnej, tak chętnie stosowanej w prawie sowieckim, ani – tym bardziej – formalnej. Przeciwnie, w art. 1 ustanawiał karalność na zasadzie analogii: „Jeżeli przestępstwo nie jest przewidziane przez niniejszy kodeks, to odpowiedzialność karną za to przestępstwo określa się na podstawie artykułów przewidujących przestępstwa najbardziej zbliżone” Było to rozwiązanie na poziomie aktów prawa XVI-XVII wieku, ale zgodne z praktyką i teorią zwłaszcza Andrieja Wyszyńskiego. Treść tego przepisu wydaje się być skopiowana z radzieckiego kodeksu kar-

¹⁰ Aleksander Tarnowski (1888-1972), radziecki płk, później generał brygady, najpierw przewodniczący Sądu Polowego 1 Korpusu, następnie 1 Armii Polskiej w ZSRR, później Naczelnny Szef Sądownictwa Wojskowego w Wojsku Polskim, a następnie prezes Najwyższego Sądu Wojskowego (od lipca 1944 do listopada 1945 r.), wiceprzewodniczący wojskowej komisji do skodyfikowania prawa karnego w 1944 r. Zob. też: K. Szwagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia...*, s. 144, 446-447 i passim.

¹¹ Edycji źródłowej tekstu tego kodeksu dokonałem w: *Kodeks Wojskowy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Wydawnictwo I. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR 1943*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8, s. 207-223. Analizę treści tego kodeksu przeprowadziłem w: A. Lityński, *Rok 1943...*, s. 412-415, zob. także: A. Lityński, *O ustanowieniu i upadku tzw. Kodeksu wojskowego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8, s. 203-208; tenże, *Początki prawa komunistycznego w Polsce. Prawo karne wojskowe przed wrześniem 1944 r.*, „Prawo i Sprawiedliwość” 1996, t. 39, s. 74-90; zob. też: tenże, *Z problematyki legalności pierwszych aktów prawnych Polski Ludowej. W związku z orzeczeniem Izby Wojskowej Sądu Najwyższego z 19 czerwca 2001 r. (WKN 13/01)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2006, t. IX, cz. 2, 458 i n. Tutaj więc podaje jedynie minimum uwag natury ogólnej oraz kilka uzupełnień.

¹² Warto przypomnieć, że polski kodeks karny wojskowy z 1932 r. (Dz.U. nr 91, poz. 765) stanowił, iż do przestępstw wojskowych oraz do ściganych przed sądami wojskowymi przestępstw pospólnych mają zastosowanie przepisy części ogólnej powszechnego kodeksu karnego ze zmianami wynikającymi z kodeksu karnego wojskowego (art. 6 § 1). W kodeksie wojskowym PSZ w ZSRR żadnego tego rodzaju odniesienia nie było.

nego z 1926 r.¹³, podobnie jak liczne inne przepisy. W 2001 r. Sąd Najwyższy RP w precedensowym wyroku stwierdził: „Kodeks Wojskowy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR z 1943 r. nie miał mocy obowiązującej prawa karnego, gdyż został wydany przez organ nieposiadający legitymacji do stanowienia przepisów rangi kodeksowej [...]”¹⁴.

Omawiany kodeks nie zawierał absolutnie żadnych zasad odpowiedzialności. Brakowało mu konstrukcji winy, generalnego rozróżnienia między umyślnością a nieumyślnością. Brakowało kodeksowi okoliczności podmiotowych wpływających na karalność czynu, w szczególności tak fundamentalnej kwestii, jak zagadnienie niepoczytalności i poczytalności ograniczonej, błędu, przymusu. Nie było obrony koniecznej ani stanu wyższej konieczności. Do niektórych artykułów dodane były „uwagi”, traktowane na równi z innymi przepisami kodeksowymi, co stanowiło typowe rozwiązanie stosowane w legislacji sowieckiej. Wachlarz kar był niewielki, bo obejmował jedynie dwie kary zasadnicze oraz pięć kar dodatkowych. Kara śmierci wykonywana była przez rozstrzelanie. Kara pozbawienia wolności nie została bliżej wyspecyfikowana, w szczególności nie podzielono jej na żadne rodzaje. Nie oznaczono też dolnej granicy tej kary, natomiast górną jej granicę zakresłono na lat 10 (art. 3), co również wzorowane było na prawodawstwie sowieckim. W 67 artykułach części szczególnej kodeks przewidywał 30 zagrożeń karą śmierci, niejednokrotnie jako sankcją bezwzględnie oznaczoną. Podobnie jak i w części ogólnej, tak i w części szczególnej był wadliwy redakcyjnie, z błędami terminologicznymi, bez logicznej systematyki, wielokroć operował dyspozycją nazwową. Był krytycznie oceniany także przez oficerów ówczesnej służby sprawiedliwości.

Wojskowa procedura karna w II RP skodyfikowana została w 1936 r., ale w PSZ w ZSRR odrzucono ją od początku. Najpierw nastąpiło to w sposób dorozumiany: wspomniana uchwała Prezydium ZPP z 7 lipca 1943 r. nakazała sądom polowym PSZ wydawać wyroki nie w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej, ale w imieniu narodu polskiego. Było w tym coś więcej niż tylko odrzucenie prawa II RP: w tle majaczyła koncepcja „polskich” komunistów w ZSRR przekształcenia państwa polskiego w 17. republikę Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, co odrzucił pragmatycz-

¹³ Art. 16 k.k. RFSRR: „Jeżeli jakiegokolwiek społecznie niebezpieczne działanie nie jest wprost przewidziane w kodeksie niniejszym, wówczas zasadę i zakres odpowiedzialności za nie określa się zgodnie z tymi artykułami kodeksu, które przewidują przestępstwa najbardziej zbliżone co do rodzaju”. *Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927*, tłumaczenie i wstęp R. Lemkin, przedmowa W. Makowski, Warszawa 1928, s. 24; tekst rosyjski w: *Уголовное законодательство СССР и союзных республик. Сборник (Основные законодательные акты)*, (red.) Д.С. Карев. Государственное издательство юридической литературы, Москва 1957, s. 41; zob. także: *История отечественного государства и права*, част 2, четвертое издание, переработанное и дополненное, авторский коллектив под редакцией О.И. Чистякова, Москва 2006, s. 228; A. Lityński, *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991*, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików). *Krótki kurs*, wyd. 3, Warszawa 2017, s. 165.

¹⁴ [Edycja tekstu źródłowego: A. Lityński:] *Wyrok Sądu Najwyższego – Izby Wojskowej z 19 czerwca 2001 r. (WKN 13/01) [fragmenty]*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8, s. 229-231; wyrok z 19 czerwca 2001 r., sygn. WKN 13/01, publikowany w „Wojskowym Przeglądzie Prawniczym” 2003 z. 1, s. 134. Zob. bliżej: A. Lityński, *O ustanowieniu i upadku tzw. Kodeksu wojskowego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8, s. 203 i n.; tenże, *Wyrok na „kodeks” PSZ w ZSRR*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8, s. 224 i n. Tamże unikatowy tekst „kodeksu” wojskowego prawa karnego materialnego z 1943 r.

ny Stalin. Rozkazami dowódcy z lipca 1943 r.¹⁵ zlikwidowana została instytucja sędziego śledczego, natomiast podstawową rolę w śledztwach przypisano oficerom śledczym bezpieki – Informacji Wojskowej pod formalnym nadzorem prokuratora. Takie były początki; wzory sowieckie rzucają się w oczy.

Wojskowy k.p.k. [w.k.p.k.] wprowadzony został w życie 26 listopada 1943 r. rozkazem dowódcy PSZ Zygmunta Berlinga, polskiego generała z sowieckiego nadania¹⁶, W.k.p.k. normował zarówno procedurę karną, jak i ustrój wojskowych organów wymiaru sprawiedliwości¹⁷. Podtrzymywał likwidację instytucji sędziego śledczego oraz dominującą rolę oficerów Informacji Wojskowej w śledztwach; postępowanie przygotowawcze miało wyraźnie inkwizycyjny charakter. Postępowanie sądowe było jednoinstancyjne, ale w trybie nadzoru sąd wyższego szczebla mógł prawomocny wyrok zmienić, co wydaje się być pierwotną formą późniejszej rewizji nadzwyczajnej, tworzącej niepolniskiego. Tak w ogólnych zasadach, jak w wielu rozwiązaniach szczegółowych rzuca się w oczy recepcja wzorów systemu sowieckiego¹⁸. Natomiast w przeciwieństwie do kodeksu materialnego w.k.p.k. stał na dobrym poziomie legislacyjnym.

Żaden z wymienionych aktów nie ustosunkował się do ustawodawstwa II RP; pomijał je milczeniem, jak gdyby w ogóle nie mogło dotyczyć PSZ w ZSRR. Takie rozwiązanie nie mogło się udawać do końca, zwłaszcza wobec sytuacji w kraju, gdzie Gwardia Ludowa i później Armia Ludowa formalnie nie tylko nie odrzuciły, ale rządziły się przedwojennym polskim wojskowym ustawodawstwem karnym¹⁹. Nawet dla komunistów nie ulegało wątpliwości, iż na obszarze II Rzeczypospolitej, przynajmniej na zachód od Bugu, co najmniej do 21 lipca 1944 r. obowiązywał porządek prawny określony przed wrześniem 1939 r. Pisałem kiedyś o tym, że sprawa konfrontacji stanu prawnego obowiązującego w PSZ, przychodzących z ZSRR, oraz w siłach zbrojnych komunistów w kraju, musiała więc stanąć na porządku dnia wraz ze zbliżaniem się frontu do kraju (ściślej: do Bugu) i wraz z perspektywą połączenia Armii Polskiej w ZSRR z Armią Ludową. Tak się stało.

Berling natychmiast po powołaniu 1 Armii Polskiej i mianowaniu go na stanowisko dowódcy Armii, 1 kwietnia 1944 r., wydał rozkaz powołujący czysto woj-

¹⁵ Centralne Archiwum Wojskowe III-7-486, s. 53; cyt. za: W. Chmielarczyk, *Problemy legislacyjne...*, s. 369.

¹⁶ Płk Zygmunt Berling został generałem (10 sierpnia 1943 r.) z nadania władzy radzieckiej, nie polskiej. Zob. m.in.: J. Nowak, *Sprawa gen. Berlinga*, „Zeszyty Historyczne”, z. 37, Paryż 1976, s. 39 i n., zwł. s. 43; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993, s. 337 i n.

¹⁷ Edycji źródłowej tekstu tego kodeksu dokonałem w: *Kodeks postępowania karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, „Z Dziejów Prawa” 2008, t. 1 (9), s. 191-225

¹⁸ A. Wesołowski ostrożnie podaje, że do autorstwa wojskowego k.p.k. z 1943 r. przyznawał się Władysław Winawer, z zawodu adwokat. Cytowany przez A. Wesołowskiego (ostrożnie, w przypisie) dokument wydaje się jednak nie w pełni wiarygodny w swej treści, zważywszy dobrą redakcję treści kodeksu. Uważam, że nie mogła ona być tworzona w warunkach polowych, barwnie w dokumencie przedstawionych. Zob. A. Wesołowski, *W cieniu wojny i polityki. Sądownictwo Wojska Polskiego na froncie wschodnim w latach 1943-1945*, Toruń 2003, s. 86.

¹⁹ Zob. A. Tarnowski, *Geneza nowego polskiego ustawodawstwa wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, z. 1, s. 5.

ską komisję do opracowania nowego kodeksu. W skład komisji Berling powołał m.in. płka Aleksandra Zawadzkiego i płka Aleksandra Tarnowskiego, zaś termin zakończenia prac oznaczył na 15 maja 1944 r.²⁰ Istniał wówczas ostry spór polityczny na tle przywództwa w kraju między ZG ZPP i grupą wojskowych skupionych wokół Berlinga; przybrał on formę sporu na tle znanych już dziś tez nr 1 i nr 2²¹. Sprawa kodeksu wojskowego była próbą sił między skonfliktowanymi stronami. Prezydium ZG ZPP zareagowało praktycznie natychmiast, bo już 4 kwietnia powołało własną komisję w tym samym celu; w jej składzie znaleźli się m.in. Mieczysław Mietkowski, Marian Naszkowski, Stefan Jędrzychowski, a przede wszystkim Hilary Minc, ostro skonfliktowany z Berlingiem za upokarzającą w okolicznościach i formie degradację ze stopnia majora i stanowiska prokuratora 1 DP do stopnia plutonowego wcielonego do pułku piechoty²² (na jego miejsce przyszedł Stefan Jędrzychowski).

Komisja ZPP nie podjęła jednak prac merytorycznych zmierzających bezpośrednio do przygotowania kodeksów. Wyraziłem kiedyś przypuszczenie, iż mogła uznać za niecelowe konkurowanie z komisją powołaną przez Berlinga, bowiem można było się spodziewać wprowadzenie w życie kodeksu rozkazem Berlinga. W efekcie Prezydium ZG ZPP przyjęło (1 maja 1944 r.) wytyczne dla komisji wojskowej. Wytyczne miały wyraźnie polityczny charakter i m.in. zalecały uwzględnienie założeń deklaracji ideowej ZPP, a szczególnie nacisk kładły na recepcję zasad i praktyki radzieckiej²³. Trudno nie uznać zręczności takiego rozwiązania: wytyczne z samego swego charakteru są formą podkreślającą zwierzchność udzielającego wskazówek. Rada Wojenna, będącą najwyższym organem w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR²⁴, ale politycznie podlegająca ZPP, rozkazami z 30 maja 1944 r. zatwierdziła przygotowany przez woj-

²⁰ *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego 1943-1945. Wybór źródeł*, opr. I. Blum i in., Warszawa 1963, t. I, s. 40, 60; T. Żenczykowski, *Polska lubelska 1944*, Warszawa 1990, s. 81.

²¹ Teksty tych dokumentów zob. *Wojsko polskie na froncie wschodnim 1943-1945. Wybór materiałów źródłowych...*, s. 26 i n., 35 i n.

²² Berling, który szukał okazji, aby odsunąć Minca, uzyskał w tym zakresie akceptację Wasilewskiej. Bezpośrednie okoliczności degradacji Minca w opisie Berlinga zob. w: Z. Berling: *Pamiętniki...*, t. II, s. 237-238. Jakub Berman w rozmowie z Teresą Torańską mówił o inspiracji majora NKWD G.S. Żukowa w sprawie degradacji Minca, co się logicznie składa, bo Wasilewska była w pełni posłuszna Żukowowi. Berman akcentował, że spór „powstał na gruncie tez numer 1 i numer 2, kreślących kształt przyszłej Polski”. T. Torańska, *Oni*, Warszawa 1990, s. 41-43. Majora NKWD Gieorgija Siergiejewicza Żukowa nie należy mylić z marszałkiem ZSRR Gieorgijem Konstantinowiczem Żukowem, zastępcą naczelnego wodza w czasie II wojny światowej. Major NKWD G.S. Żukow był oficerem łącznikowym Stalina do spraw kontaktów z generałem W. Andersem. Zob. zwłaszcza H.B. Петров, *Кто руководил органами госбезопасности 1941-1954. Справочник*, Международное общество «Мемориал». Издательство „Звенья”, Москва 2010, s. 377-378. Występował wówczas oficjalnie jako generał-major, ponieważ Stalin uznał, że z generałem dowódcą Armii Polskiej na Wschodzie nie może rozmawiać oficer w randze majora.

²³ T. Żenczykowski, *Polska lubelska...*, s. 82; zob. też: *Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich*, oprac. E. Syzdek, Lublin [b.d.], passim; A. Wesołowski, *W cieniu wojny i polityki...*, s. 33.

²⁴ *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego 1943-1945. Wybór źródeł*, t. 4: *Działalność aparatu polityczno-wychowawczego*, opr. I. Blum i in., Warszawa 1963, s. 21. W skład Rady Wojennej wchodził: Dowódca 1 Armii – Berling, jego zastępcy: do spraw politycznych – płk Aleksander Zawadzki oraz do spraw liniowych – gen. dyw. Karol Świerczewski, i szef sztabu – sowiecki gen. bryg. Bolesław Kieniewicz.

ską komisję kodyfikacyjną projekty wojskowego kodeksu karnego oraz kodeksu postępowania karnego i wprowadziła je w życie 1 czerwca tegoż roku. Jednocześnie Rada Wojenna uchyliła moc obowiązującą kodeksu wojskowego PSZ w ZSRR, wprowadzonego w 1943 r. uchwałą Prezydium ZG ZPP²⁵. Tegoż samego dnia Berling, już jednoosobowo, wydał rozkaz wprowadzający w życie „dekret” pod nazwą *prawo o ustroju sądów i prokuratur wojskowych*. Niekonsekwencje prawne rzucają się w oczy; nihilizm prawny to generalna cecha systemu sowieckiego. Front znajdował się już na ziemiach oczywiście polskich, na zachód od Bugu, i musiało dojść do próby sił między komunistami z ZSRR a krajowcami; należało się spodziewać decyzji Stalina wskazującego, którą grupę desygnuje do objęcia władzy w zniewolonej Polsce.

Tego samego dnia, kiedy Rada Wojenna wydała rozkaz wprowadzający w życie dwa nowe kodeksy (30 maja 1944 r.), ogłosiła ona jeszcze „dekret” o wymiarze kary dla niemiecko-faszystowskich zbrojnych, winnych zabójstw i znęcań się nad polską ludnością cywilną i jeńcami wojennymi, dla szpiegów i zdrajców Narodu Polskiego spośród obywateli polskich i dla ich popleczników. „Dekret” miał ten sam tytuł i treść, co dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 19.04.1943 r.²⁶ „Dekret” został jeszcze tego samego dnia uzupełniony „rozporządzeniem” prezesa Sądu Wojskowego Armii, płka Tarnowskiego, o postępowaniu przed Wojskowymi Sądami Polowymi w sprawach przewidzianych dekretem RW PSZ z 30 V 1944 r.²⁷

„Dekret” Rady Wojennej liczył zaledwie cztery artykuły, ale wkraczał we wszystkie obszary wojskowego wymiaru sprawiedliwości: w prawo karne materialne, procesowe, wykonawcze oraz struktury służby sprawiedliwości. Zarówno treść „dekrety”, jak i „rozporządzenia” oraz bliższe okoliczności ich wprowadzenia w życie zostały kiedyś przeze mnie omówione²⁸, toteż w tym miejscu je pominię, akcentując jedynie skład sądu. Sędziami byli: przewodniczący sądu, naczelnik Oddziału Informacyjnego (kontrwywiadu), zastępca dowódcy do spraw polityczno-wychowawczych. Typowe wzorce sowieckie, przypominające OSO²⁹. Ustanowiono także właściwość sądu wojskowego w sprawach osób cywilnych. Nową wersją „dekrety” Rady Wojennej będzie tzw. „sierpniówka”, tj. dekret PKWN z 31 sierpnia 1944 r. o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego (Dz.U. nr 4, poz. 16; tekst jedn. Dz.U. 1946 r., nr 69, poz. 377).

²⁵ Ibidem, t. 4, s. 64.

²⁶ A. Wesołowski, *W cieniu wojny i polityki...*, s. 39.

²⁷ *Wojsko polskie na froncie wschodnim 1943-1945. Wybór materiałów źródłowych...*, s. 61-63; zob. A. Lityński, *Ze studiów nad początkami wojskowego prawa karnego PRL*, „Problemy Prawa Karnego”, t. 21, red. K. Marszał, Katowice 1995, s. 25 i n.

²⁸ Zob. zwłaszcza: A. Lityński, *O prawie i sądach...*, s. 45-47.

²⁹ OSO – Особое совещание – osoboje sowieszczanie – kolegium specjalne, ciało wyłaniane przez organa bezpieczeństwa. Wielki terror w ZSRR realizowano przede wszystkim w trybie administracyjnym i przez organy pozasądowe, głównie policji politycznej NKWD, przez osławione trojki, dwójki, OSO.

Wielokrotnie wzmiankowany i przywoływany tutaj radziecki pułkownik (później generał brygady) Aleksander Tarnowski napisał w listopadzie 1944 r.³⁰ artykuł-relację z prac nad tworzeniem wojskowego ustawodawstwa karnego, w których to pracach sam Tarnowski odgrywał rolę pierwszoplanową. Artykuł nosi tytuł *Geneza nowego polskiego ustawodawstwa wojskowego*. Po przedstawieniu kodeksu wojskowego z 1943 r. Tarnowski omówił pilną potrzebę opracowania nowego kodeksu karnego, który by „wprowadził jednolite i jedyne źródło materialnego prawa karnego wojskowego dla organów wymiaru sprawiedliwości w naszym wojsku, uchylając Kodeks Karny Wojskowy z 1932 r. pozostający w mocy w związku z uznaniem przez Krajową Radę Narodową ustawodawstwa dowieńsiowego opartego na Konstytucji z 1921 r., oraz Kodeks Karny Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, obowiązujący na podstawie rozkazu Dowództwa 1 Polskiej Armii w ZSRR”. I zaraz nieco dalej informował: „Biorąc powyższe pod uwagę, powołałem jeszcze w **kwietniu** br. [podkr. – A.L.] Wojskową Komisję Kodyfikacyjną spośród prawników 1 Armii, która pod moim kierownictwem [...] opracowała w dość szybkim czasie projekt, który z małymi zmianami stał się już dziś obowiązującym prawem”. I tutaj Tarnowski przedstawił prace nad projektem kodeksu karnego Wojska Polskiego promulgowanym przez PKWN 23 września 1944 r.

Warto zauważyć, że w przedstawionym przez Tarnowskiego składzie komisji kodyfikacyjnej znaleźli się m.in. wszyscy – oprócz Zawadzkiego – uczestniczący w pracach nad kodeksami z 30 maja 1944 r., zaś przewodniczącym komisji – według sprawozdania Tarnowskiego – był on sam. Tarnowski ani słowem nie wspomina o kodeksach z 30 maja 1944 r., nawet nie zauważył prac nad kodeksami z 30 maja 1944 r., w których uczestniczył jako wiceprzewodniczący komisji powołanej przez Berlinga. **Kodeksy z 30 maja 1944 r. po prostu nie istniały. To fikcja.**

Pozorne formalne wprowadzenie ich w życie miało wspomniane podłoże polityczne: spór armia vs ZPP. Kiedy armia przekroczyła Bug, Berling chciał pokazać ZPP, że jest silniejszy, i to on będzie rządził w Polsce, zgodnie z koncepcjami sformułowanymi w tezach nr 1.

Ustawą KRN z 21 lipca 1944 r. o *przejęciu zwierzchnictwa nad Armią Polską w ZSRR i o scaleniu Armii Ludowej i Armii Polskiej w ZSRR w jednolite Wojsko Polskie* (Dz.U. nr 1, poz. 2) „Krajowa Rada Narodowa postanawia: 1. Przyjąć zwierzchnią władzę nad Armią Polską w ZSRR. 2. Zjednoczyć Armię Ludową z Armią Polską w ZSRR”. I zjednoczonym armiom nadać nazwę Wojska Polskiego.

Prawo II RP było w zasadzie uznawane za obowiązujące przez Polską Partię Robotniczą i jej zbrojną emanację Armię Ludową; zauważmy że *Manifest* PKWN „uchylał” jedynie konstytucję kwietniową i stawiał pewien znak zapytania odnośnie do aktów prawnych wydanych na podstawie konstytucji z 1935 r. Tym samym w żaden sposób nie mogłoby to dotyczyć wojskowego kodeksu karnego z 1932 r., a w konsekwencji od 21 lipca 1944 r.

³⁰ Opublikowany w nr 1 z 1945 r. „Wojskowego Przeglądu Prawniczego”.

w Wojsku Polskim *Polski lubelskiej* powinien obowiązywać w. k. k. II RP. Nie był to bynajmniej problem akademicki. Wielokrotnie przywoływany tutaj sowiecki generał Aleksander Tarnowski, główny twórca wojskowego prawa karnego oraz struktur wojskowego wymiaru sprawiedliwości *Polski lubelskiej*, na bieżąco zapisał, że „w związku ze zbliżaniem się frontu do kraju i zaistniałymi perspektywami zjednoczenia z formacjami podziemnej Armii Ludowej, która formalnie rządziła się starym polskim ustawodawstwem wojskowym, stanęło zagadnienie wykorzystania Kodeksu Karnego Wojskowego z 1932 r.”³¹. Stosowanie prawa „burżuazyjnego” byłoby jednak nie do przyjęcia dla oficerów sowieckich, którymi w tym czasie Wojsko Polskie było nasycone. Przy znanym nihilizmie prawnym systemu sowieckiego nie był to jednak problem. W rezultacie między 21 lipca a 30 września 1944 r. (data wejścia w życie k.k. WP) w Wojsku Polskim stosowano prawo karne mające zastosowanie uprzednio w 1 Armii Polskiej w ZSRR³².

Z kolei, jeżeli między 21 lipca a 30 września 1944 r. w Wojsku Polskim stosowano (obowiązywały?) kodeksy 1 Armii Polskiej w ZSRR, to nasuwa się pytanie, dlaczego dekret PKWN z 23 września 1944 r. *przepisy wprowadzające Kodeks Karny Wojska Polskiego* (Dz.U. nr 6, poz. 28) uchylał jedynie moc obowiązującą kodeksu karnego wojskowego z 1932 r., jak też „wszelkie na jego podstawie wydane rozporządzenia i rozkazy” (art. I), natomiast pomijał milczeniem kodeksy 1 Armii. Pominięcie uchylecia kodeksów 1 Armii tylko wówczas byłoby logiczne, gdyby przed 23 września 1944 r. one już nie obowiązywały, ale wiemy, że były one w zastosowaniu, czyli w praktyce obowiązywały. *W cieniu wojny i polityki* (Andrzej Wesołowski) lepiej nie wchodzić w szczegóły praktyki opartej o nielegalne akty KRN, PKWN, tym bardziej ZPP i Rady Wojennej podlegającego Stalinowi wojska polskiego.

Kierownik Resortu Sprawiedliwości PKWN Jan Czechowski oraz odgrywający faktycznie pierwszorzędą rolę jego formalny zastępca Leon Chajn³³ mieli być – jak przekazał Tarnowski – w toku prac konsultowani w sprawie kodeksu. PKWN otrzymał oficjalnie tekst projektu od naczelnego dowództwa Wojska Polskiego³⁴.

Komisja do skodyfikowania prawa wojskowego w sumie wykonała dużą pracę, na którą złożyły się: kodeks karny WP – akt prawny obszerny i skomplikowany legislacyjnie, przepisy wprowadzające k.k. WP, a także duże *prawo o ustroju sądów wojskowych i prokuratury wojskowej* (zob. Dz.U. nr 6, poz. 29). To wszystko od kwietnia (jak pisze Tarnowski) do września 1944 r., a więc praca to była wielka i nie dałoby się jej wykonać w ciągu dwóch miesięcy³⁵. „Choć praca nad projektem Kodeksu była dzie-

³¹ A. Tarnowski: *Geneza...*, s. 5.

³² Zob. W. Chmielarczyk, *Problemy legislacyjne...*, s. 373.

³³ Leon Chajn nic jednak o tym nie pisze. Zob. L. Chajn, *Kiedy Lublin był Warszawą*, Warszawa 1964.

³⁴ A. Tarnowski, *Geneza...*, s. 6-7; J. Poksiński, „TUN” *Tatar-Utnik-Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa 1992, s. 15.

³⁵ Tarnowski wydaje się więc tutaj wiarygodny. Nie można natomiast zgodzić się z W. Chmielarczykiem (*Problemy legislacyjne...*, s. 375), który pisze, że prace podjęto „już” (!) w lipcu 1944 r., z chwilą przejścia przez PKWN zwierzchnictwa nad Armią Polską w ZSRR. Dawałoby to komisji tylko kilka tygodni na opracowanie tak obszernych aktów prawnych, co było nierealne.

łem kolektywu doświadczonych prawników, to z uwagi na konieczne tempo pracy, szczupłość źródeł, niemożliwość korzystania z konsultacji autorytetów naukowych i wreszcie warunki polowe tej swoistej kodyfikacji – zdajemy sobie sprawę, że dzieło nasze musi być dalekie od doskonałości, aczkolwiek pomyślane na czas wojny – wydaje się nam – powinno sprostać tym zadaniom, dla których było stworzone” – pisał wielokrotnie tu przywoływany przewodniczący wojskowej komisji kodyfikacyjnej, sowiecki pułkownik Aleksander Tarnowski³⁶, który właśnie po zakończeniu tych prac otrzymał z nadania Prezydium KRN stopień generała brygady. Stwierdzał też, że kodeks karny WP z września 1944 r. wsparto na wzorach polskich kodeksów karnych, powszechnego i wojskowego, z 1932 r. oraz na kodeksie karnym RS FRR.

Jak wspomniano, prace kodyfikacyjne dały efekt w postaci dwóch kodyfikacji wojskowych z 23 września 1944 r. (kodeks karny materialny oraz ustroj sądów i prokuratury³⁷) oraz z 23 czerwca 1945 r. (kodeks wojskowego postępowania karnego³⁸). Kodeksy wojskowe z lat 1944-1945 miały wypełniać „bardzo poważną **funkcję dławienia oporu wroga klasowego**”³⁹. Wzorem był Andriej Wyszynskij, który uczył, że „zadaniem radzieckiego, socjalistycznego prawa jest przełamanie oporu wrogów klasowych”⁴⁰. Umacnianie ustroju było zawsze naczelnym obowiązkiem sądów⁴¹.

Bibliografia

Ajnenkiel A., *Polityczno-prawne aspekty formowania jednostek wojska polskiego na froncie wschodnim*, [w:] *Wojsko Polskie na froncie wschodnim 1943-1945. W 50 rocznicę bitwy pod Lenino*, red. H. Stańczyk, Warszawa 1994.

Anders W., *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*, Londyn 1989.

Andrejew I., Lernell L., Sawicki J., *Prawo karne Polski Ludowej. Wiadomości ogólne*, Warszawa 1954.

Andres R., *Sprawa Berlinga. Sprawa karna przeciwko byłemu ppłk. Zygmuntowi Berlingowi i towarzyszom*, „Karta” 2002, nr 35.

Berling Z., *Wspomnienia*, t. 2: *Przeciw 17 Republice*, Warszawa 1991.

³⁶ A. Tarnowski, *Geneza...*, s. 7.

³⁷ Dekret PKWN z 23 września 1944 r. *kodeks karny Wojska Polskiego* (Dz.U. nr 6, poz. 27) oraz dekret PKWN z 23 września 1944 r. *prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej* (Dz.U. nr 6, poz. 29).

³⁸ Dekret PKWN z 23 czerwca 1945 r. *kodeks wojskowego postępowania karnego* (Dz.U. nr 36, poz. 216).

³⁹ I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne Polski Ludowej. Wiadomości ogólne*, Warszawa 1954, s. 220.

⁴⁰ A. Wyszynskij, *Teoria dowodów sądowych w prawie radzieckim*, tłum. J. Litwin i L. Schaff, Warszawa 1949, s. 27.

⁴¹ Zob. np. L. Schaff, *Polityczne założenia wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej*, Warszawa 1950, s. 181 i n., 197 i n.

Chmielarczyk W., *Problemy legislacyjne z zakresu prawa karnego materialnego i procesowego w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR oraz w Wojsku Polskim w latach 1943-1945*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1990, z. 4.

Deklaracja ideowa Związku Patriotów Polskich, oprac. E. Syzdek, Lublin [b.d.].

Gomułka W., *Pamiętniki*, t. 2, Warszawa 1994.

Guzy S., *Zapomniana uchwała*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1963, numer specjalny.

Jaczyński S., *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993.

Kodeks karny Rosji sowieckiej 1927, tłumaczenie i wstęp R. Lemkin, przedmowa W. Makowski, Warszawa 1928.

Lityński A., *Rok 1943 w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR: tworzenie wojskowego prawa sądowego*, [w:] *Historia prawa – historia kultury. Liber Memorialis Vitoldo Maisel dedicatus*, red. E. Borkowska-Bagieńska, H. Olszewski, Prace Wydziału Prawa i Administracji UAM, t. 1, Poznań 1994.

Lityński A., *Ze studiów nad początkami wojskowego prawa karnego PRL*, „Problemy Prawa Karnego”, t. 21, red. K. Marszał, Katowice 1995.

Lityński A. [edycja tekstu źródłowego], *Kodeks Wojskowy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Wydawnictwo I. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR 1943*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8.

Lityński A. [edycja tekstu źródłowego], *Kodeks postępowania karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, „Z Dziejów Prawa” 2008, t. 1 (9).

Lityński A. [edycja tekstu źródłowego], *Wyrok Sądu Najwyższego – Izby Wojskowej z 19 czerwca 2001 r. (WKN 13/01)* [fragmenty], „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8.

Lityński A., *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999.

Lityński A., *O ustanowieniu i upadku tzw. Kodeksu wojskowego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8.

Lityński A., *Początki służby sprawiedliwości w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR (1943 r.)*, [w:] *Dawne prawo i myśl prawnicza. Prace historycznoprawne poświęcone pamięci Wojciecha Marii Bartla*, red. J. Malec i W. Uruszczak, Kraków 1995.

Lityński A., *Pół wieku kodyfikacji prawa w Polsce (1919-1969). Wybrane zagadnienia*, Tychy 2001.

Lityński A., *Prawo Rosji i ZSRR 1917-1991, czyli historia wszechzwiązkowego komunistycznego prawa (bolszewików)*. Krótki kurs, wyd. 3, Warszawa 2017.

Lityński A., *Tak zwany wojskowy kodeks postępowania karnego z 1943 roku*, „Z Dziejów Prawa” 2008, t. 1(9).

Lityński A., *Wyrok na „kodeks” PSZ w ZSRR*, „Z Dziejów Prawa” 2006, cz. 8.

Lityński A., *Z problematyki legalności pierwszych aktów prawnych Polski Ludowej. W związku z orzeczeniem Izby Wojskowej Sądu Najwyższego z 19 czerwca 2001 r. (WKN 13/01)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2006, t. IX, cz. 2

Nowak J., *Sprawa gen. Berlinga*, „Zeszyty Historyczne”, z. 37, Paryż 1976.

Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego 1943-1945. Wybór źródeł, t. 4: *Działalność aparatu polityczno-wychowawczego*, opr. I. Blum i in., Warszawa 1963.

Poksiński J., „TUN” Tatar–Utnik–Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956, Warszawa 1992.

Polsko-radziecka umowa wojskowa w sprawie zorganizowania Armii Polskiej na terytorium ZSRR, [w:] *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, Londyn 1951, t. 2, cz. 2.

Schaff L., *Polityczne założenia wymiaru sprawiedliwości w Polsce Ludowej*, Warszawa 1950.

Szczygieł T., *Wojskowe postępowanie karne w II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, Katowice 2017.

Szwagrzyk K., *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944-1956*, Kraków – Wrocław 2005.

Szwagrzyk K., *Zbrodnie w majestacie prawa 1944-1955*, Warszawa 2000.

Tarnowski A., *Geneza nowego polskiego ustawodawstwa wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, z. 1.

Torańska T., *Oni*, Warszawa 1990.

Wesołowski A., *W cieniu wojny i polityki. Sądownictwo Wojska Polskiego na froncie wschodnim w latach 1943-1945*, Toruń 2003.

Wojsko polskie na froncie wschodnim 1943-1945. Wybór materiałów źródłowych, wybór i opracowanie C. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, Warszawa 1994.

Wyrok z 19 czerwca 2001 r., sygn. WKN 13/01, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2003, z. 1.

Wyszynskij A., *Teoria dowodów sądowych w prawie radzieckim*, tłum. J. Litwin i L. Schaff, Warszawa 1949.

Żenczykowski T., *Polska lubelska 1944*, Warszawa 1990.